

ile okunmuştur. Hz. Peygamber arza-i âhirenin iki defa yapılmasından vefatının yaklaştığını sezmiş ve bunu kızı Fâtima'ya bir sır olarak söylemiştir. Arza olayının devam ettiği günlerde Hz. Peygamber'in son derece neşeli ve diğer günlerdekinden daha cömert olduğu as-hâb-ı kirâm tarafından tesbit edilmiştir. Bugün İslâm ülkelerinde ramazan ayı süresince devam ettirilen **mukabele\*** geleneği, arza sünnetine uymanın bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

#### BİBLİYOGRAFYA :

*Kâmus Tercümesi*, "arz" md.; *Müsned*, I, 231, 276, 325, 326, 405; VI, 282; Buhârî, "Bed'ü'l-vaHY", 5, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 7, "Bed'ü'l-halk", 6, "Menâkıb", 25; Müslim, "Fezâ'ilü's-şâhâbe", 98, 99; İbn Mâce, "Şı-yâm", 58; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, Bulak 1300, IX, 39-41; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 142, 177; *Tecrid Tercemesi*, IX, 27-29; XI, 230-231; Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (İstanbul 1980), II, 32.



ABDÜLBAKİ TURAN

## ARZA GİRMEK

(bk. ARZ).

## ARZUHAL

(عرضحال)

Bir istek veya şikâyetin üst makama duyurulması, bunun için sunulan yazı, dilekçe.

Kaynaklarda rikâ', ruk'a, mahzar, kâğıt ve son dönemlerde bazan arıza şeklinde de geçen arzuhal (arz-ı hâl), özellikle Osmanlılar'da en tabii bir hak olarak yaygın şekilde kullanılmıştır. Tarihi kaynak ve belgelerden, Türk-İslâm devletlerinde şikâyet veya istek sahibi kişilerin tek tek veya topluca, yazılı veya sözlü olarak arzuhal sundukları bilinmektedir. Arşivlerde bulunan on binler-

ce arzuhal örneği Osmanlılar'da da bu hakkın daha başlangıçtan itibaren kullanıldığını göstermektedir. İbn Hacer, Tabîb Şemseddin b. Sagîr'den nakledeyerek Yıldırım Bayezid'in sabah erkenden yüksekçe bir yere oturduğunu, haksızlığa uğrayanların ona başvurduklarını ve işlerinin derhal halledildiğini belirtmektedir. Sunulan arzuhallerle başta padişah olmak üzere sadrazam ve diğer yetkililer yakından ilgilenirdi. Divân-ı Hü-mâyün, ikinci divanı, cuma divanı ve taşrada eyalet divanı gibi en yetkili idarî organların başlıca görevleri arasında, arzuhalleri kabul etmek ve değerlendirmek de vardı. Osmanlılar'da arzuhal bir haksızlıktan şikâyet, bir görev veya ücretin istenmesi, bir yanlışlığın düzeltilmesi gibi durumlarda verilir. Arzuhaller bizzat padişaktan başlayarak taşradaki küçük idareci ve makamlara kadar yetkili her mevkiye sunulabilirdi. Şüphesiz en etkili ve ilgi çekici olanı padişaha sunulan arzuhaldir. Bunun için hükümdarın cuma selâmlığı, bayram namazı, türbe ziyareti, ava çıkması, dinlenmek için civardaki bahçe ve köşklere gitmesi ve benzeri merasimler en uygun vesilelerdi.

Koçi Bey, Sultan İbrâhim'e sunduğu meşhur risâlesinde, halkın şikâyetlerinin nasıl dinleneceği ve onların arzuhallerinin nasıl kabul edileceği hususunda özel bir bölüm düzenlemiştir. Burada, sunulan arzuhallerin bizzat padişahın emriyle kapucular kethüdâsı tarafından toplanması, padişahın bunları tek tek okuması ve sadrazama bir hatt-ı hü-mâyünle ilgilenmesi için göndermesinin âdet olduğu belirtilmektedir. Devlet idaresinde ve cemiyet hayatında görülen bozukluklara dair genel bir şikâyet mahiyetinde hükümdara manzum veya mensur arzuhal sunulduğu da olurdu. Yönetimdeki bozukluğun çok açık bir şekil aldığı III. Murad döneminde bir arzuhalde sunulan gazel buna güzel bir örnek teşkil eder (Selânikî, vr. 145<sup>a</sup>). Burada padişahın ilgisizliği açıkça tenkit edilmektedir.

Hükümdara (rikâb-ı hü-mâyüna) bir kişi veya zümre tarafından ağır ithamlar taşıyan imzasız arzuhaller sunulduğu da çok olurdu. Padişah bunlarla yakından ilgilenir, çeşitli yollar deneyerek sahibini bulmaya çalışırdı. Meselâ Şeyhülislâm Ebû Said Efendi'den şikâyet eden ve azlini isteyen ulemâ adına bir arzuhal yazılarak Üsküdar bahçesinde rikâb-ı hü-mâyüna sunulmuş, fakat sunan kişi teşhis edilememiştir. Sadrazam, şeyhülislâm

ve kazaskerler saraya davet edilerek arzuhal okunmuş ve padişah arzuhal sahibinin bulunup cezalandırılmasını istemiştir. Sadrazam, yaptığı araştırma sonunda arzuhalin Memekzâde Mustafa Efendi ile mâzul kadılarından Bursalı Mehmed Efendi tarafından yazıldığı kanaatine varmış ve bu şahıslar **arpalık\***ları olan Prevadi ve Bozcaada'ya sürgün edilmişlerdi (Şeyhî, I, 239-240). Ayrıca, sunulan arzuhallerin kötü bir niyetle verildiği anlaşılırsa hükümdar bunları yakarak veya yırtarak imha ederdi (Selânikî, vr. 27<sup>a</sup>).

Bir köy, bir kasaba halkının padişaha topluca arzuhal sundukları da sık sık görüldü. Bu takdirde şikâyet ve talep edilen konu üzerinde önemle durulurdu. Sonunda sadrazam, beylerbeyi, kadı vb. yöneticilerin idam da dahil olmak üzere ağır şekilde cezalandırıldığı olurdu. Nitekim Aydın ve Saruhan yöresindeki halk İstanbul'a gelerek âsi Kalenderoğlu'nun zulmünden şikâyeti bildiren arzuhal ve ruk'alar sunmuşlardı. Sadrazam Derviş Paşa, serdar olarak o bölgeye gitmeyip yerine meselenin üstesinden gelemeyen Ferhad Paşa'yı göndermesi sebebiyle bu şikâyetlerin asıl sorumlusu kabul edilmiş, kendisine kırgın devlet adamlarının da tahrikiyle Derviş Paşa idam edilmişti (Naîmî, I, 449, 451).

Sadrazama da çok değişik mahiyette arzuhaller sunulurdu. Tayinlerle ilgili olarak verilen arzuhallerde sadrazam kethüdâsı arzuhalin sağ üst köşesine "mahalli görüle" ibaresini yazarak bunu başmuhasebe, mevkufat, ruûs kalemi veya defterhane gibi kalemlere, eski kaydının çıkarılması ve gerekli bilginin verilmesi için gönderirdi. Arzuhal burada incelendikten sonra o memuriyet veya **cihet\***in münhal olup olmadığı, daha önce ve o sırada kimin üzerinde olduğu gibi bilgiler **derkenar\*** olarak yazılır, al-

J. Frederich Lewis'in "Arap Arzuhalci" adlı sulu boya tablosu (Londra Güzel Sanatlar Galerisi)



Osman Hamdi'nin "Arzuhalci" adlı tablosu (H. Vahit Kerem koleksiyonu)



tına o kısmın âmiri tarih koyar, imza atar ve arzuhal tekrar sadârete gönderilir. Bu kayıtlar incelendikten sonra sadrazam uygun görürse dilekçeye, "mücebinece tevcih olunmak buyuruldu" ibaresini ve tevcih tarihini yazardı; ayrıca yapılan muamelenin doğruluğunu ve kendisi tarafından yapıldığını bildirmek üzere "mücebinece..." kaydı üzerine "sah" (صح) işaretini koyardı. Son işlemler de tamamlandıktan sonra netice arzuhal sahibine bildirilirdi.

Şeyhülislâm sadrazama arzuhalinde, "Ma'rûz-ı dâî budur ki" veya "Ma'rûz-ı dâîleridir ki"; kadılar ve diğer ilmiye sınıflı mensupları, "Der-i devlet-mekîne arz-ı dâî-i kemîne oldur ki"; beylerbeyiler, kaptan paşa ve dârüssaâde ağası ve diğer üst seviyedeki yetkililer, "Der-i devlet-mekîne arz-ı bende-i kemîne oldur ki" veya "Dergâh-ı felek-penâh türâbına arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki" şeklinde nihayet, daha aşağı seviyedekiler ise "Devletlü, saâdetlü, mürüvvetlü, merhametlü, sultanım hazretleri sağ olsun" gibi bir *elkâb*\* kullanırlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda en yetkili merci olan Dîvân-ı Hümâyun'a arzuhal sunulması çok önemli ve yaygın bir uygulama idi. Dîvân-ı Hümâyun bu konuda bütün imparatorluk halkına açık olmakla birlikte bu haktan daha çok İstanbul ahaliyi faydalanmakta idi. Arzuhaller belli bir gündem içerisinde XVI. yüzyıl sonlarına kadar reîsülküttâb, daha sonraki yüzyıllarda birinci ve ikinci *tezkireci*\*'ler tarafından yüksek sesle okunur, yetkililer tarafından da gereği yapılırdı. Dîvân-ı Hümâyun'un çalışmalarını günümüze aksettiren mühimme ve şikâyet defterlerinde binlerce arzuhal örneğine rastlanmaktadır.

*Tevkî Abdurrahman Paşa Kanun-nâmesi*'ndeki kayıtlardan, sadrazamın kendi konağında topladığı ikinci divanına, kazaskerlerle yaptığı cuma divanına ve İstanbul ve *bilâd-i selâse*\* kadıları ile yaptığı çarşamba divanına da birçok arzuhaller verildiği ve bunların tezkireciler tarafından okunduğu anlaşılmaktadır. Merkez teşkilâtının çeşitli yetkili makamlarına sunulan arzuhallerden ay-

rı olarak taşrada eyalet divanına da pek çok arzuhalin sunulduğu bilinmektedir. Eyalet divanına ait defterlerin bugün nerede olduğu bilinmemekle birlikte bu durum taşra idarecilerinin merkezle olan haberleşmelerinden anlaşılmaktadır.

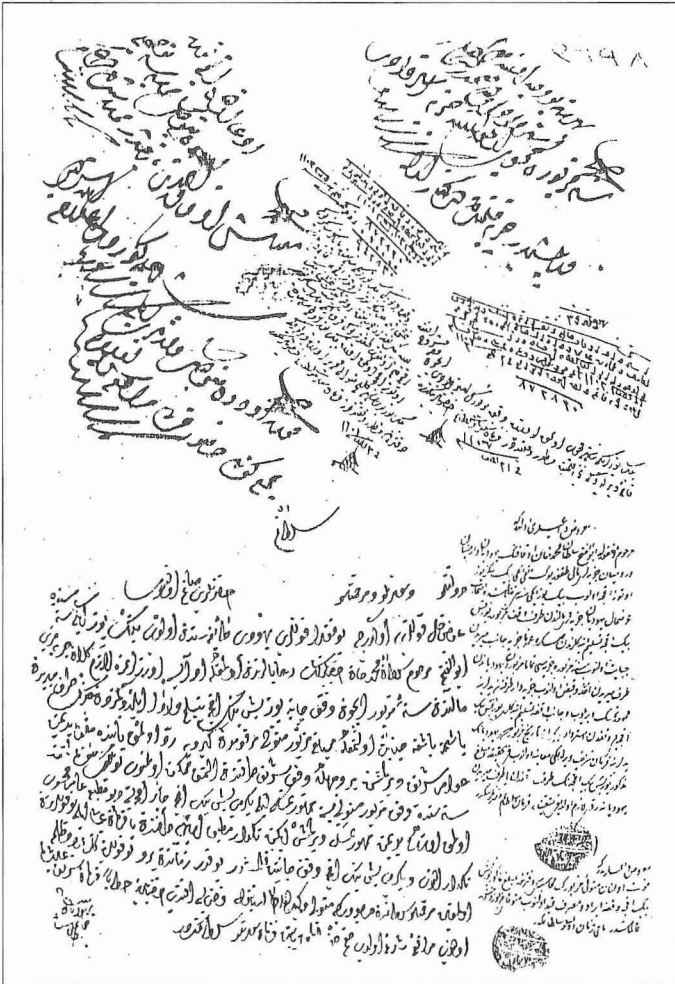
Arzuhallerin diplomatik yönden değerlendirilmesi ise yukarıda verilen bilgilerden farklı bir mahiyet göstermekte ve devlet teşkilâtı açısından önem taşımaktadır. Hitap, dua ve bitiş formüllerinin bulunduğu arzuhallerin esas kısmında dilekçe sahibinin kendisini tanıttığı "ta'rîf-i nefis", sahip olduğu vasıfları ifade eden "beyân-ı istihkâk" ve istekleri belirten "beyân-ı matlab" yer almakta, arzuhalin sonunda ise istek sahibinin yine belirli formüller şeklinde verilen imzası bulunmaktadır. Bazı yönleriyle günümüzdeki dilekçeye benzerlik göstermekle birlikte oldukça gelişmiş bir şekilde ve kalıplaşmış ifadelerle düzenlenen arzuhallerin yazılması kolay değildi. Bu durum zamanla arzuhalcilik adıyla bir mesleğin ortaya çıkmasına sebep olmuş, bu müstakil meslek sahipleri arzuhalci denilen bir yetkiliye bağlanmıştır. 1187 (1773) tarihli bir fermanla arzuhalcilerin dürüst, namuslu, arzuhal yazmasını, şer'-i şerifi ve kanunları bilen, yürürlükteki kaidelerden haberdar tecrübeli kimselerden seçilmesi gerektiği, bir süreden beri bu vasıfları taşımayan bazı kişilerin ilgililerden izin almadan arzuhalcilik yaptıkları belirtilmekte ve bunun yeniden eski düzenine kavuşturulması, buna uymayanların ise cezalandırılması hususları ilgililere bildirilmektedir. Şartlar değişmekle birlikte günümüzde de arzuhalcilerin hemen hemen aynı işleri yaptıkları belirtilmelidir (ayrıca bk. MAHZAR).

#### BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, III, nr. 220, 921, 928, 1241, 1242, 1501; Selânikî, *Târih*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2259, vr. 11<sup>b</sup>, 27<sup>a</sup>, 98<sup>b</sup>, 131<sup>a</sup>, 136<sup>a</sup>, 145<sup>a</sup>, 302<sup>a-b</sup>, 314<sup>a-b</sup>, 385<sup>b</sup>; Koçi Bey, *Risâle* (nşr. Ali Kemâlî Aksüt), İstanbul 1939, s. 109; Naîmâ, *Târih*, I, 449-451; Şeyhî, *Vekâyü'l-fuzalâ*, I, 239-240; Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)* (trc. Nahid Sırrı Örik), Ankara 1987, I, 98; Ahmet Refik, *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930, s. 207; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, tür.yer.; Pakalın, I, 90-91; M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul 1979, s. 105-108; M. S. Stern, "Petitions from the Mamluk Period", *BSOAS*, XXIX (1966), s. 233-236; Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı hâl ve Arz-ı Mahzarlar", *Osm.Ar.*, VII-VIII (1988), s. 33-54; Nejat Göyünç, "Tevkî", *İA*, XII/1, s. 217-218; G. L. Lewis, "Arç hâl", *EI<sup>2</sup>* (İng.), I, 625; W. Björkman, "Diplomatic", *EI<sup>2</sup>* (İng.), II, 303.



MEHMET İPŞİRLİ



Fâtihtevkî  
evkafı  
reâyâsından  
bir yahudinin  
bir yahudinin  
cizye  
ihtilâfı  
ile ilgili  
arzuhal  
(BA, İbnülemin,  
Evkaf nr. 3698)